

0. Sa Sardigna, ìsula megalitica.

Dae su Neolìticu finas a s'edade de su ferru, in s'ìsula de Sardigna si fiant isvilupadas tzivilidades preistòricas originales chi b'aiant lassadu imprentas monumentales in forma de megalitos e àteros fràigos mannos de pedra, comente sos *nuraghes*, chi sunt ispainados in su territòriu de s'ìsula e nde marcant totu su paisàgiu.

Sa mostra cheret bogare a campu sa richesa e sa diversidade de su megalitismu sardu e, in su matessi tempus, cheret evocare sas formas de vida, sas abitùdines e sas creèntzias de sas comunidades chi l'aiant fraigadu, in particolare sa tzivilidade enigmàtica nuraghesa.

Organizada cun s'agiudu a pare de museos e istitutziones sardas, sa mostra presentat unu complessu de ogetos archeològicos istraordinàrios, comente istatueddas feminiles assòtziadas a su cultu neolìticu de sa dea mama, exvotos minores de brunzu chi rapresentant personàgios de sa tzivilidade nuraghesa, o unu de sos gigantes enigmàticos de pedra de sa necròpoli de Monte de Prama, chi calicunu cunsiderat comente sas primas isculturas istantàrgias de grandu mannària de su Mediterràneu otzidentale.

Sa Sardigna, un'ìsula in su coro de su Mediterràneu

Sa Sardigna (*Sardegna* in italianu) est sa segunda ìsula prus manna de su Mediterràneu, est collocada in su sud de sa Còrsica e costituit una regione autònoma de s'Itàlia. Tenet una superfìzie de 24.090 km² e una popolazione de prus de unu milione e mesu de pessones (2023). *Casteddu* (in sardu; *Cagliari* in italianu) nd'est sa capitale.

S'ìsula de Sardigna tenet unu valore ispetziale pro sos catalanòfonos, ca in sa tzitade de s'Alighera (in sardu; *Alghero* in italianu) faeddant in catalanu, in sa variede aligheresa sua, cando chi sa limba pròpia de su prus de s'ìsula est su sardu.

1. SU PRIMU MEGALITISMU

Su *megalitismu* est unu fenòmenu presente in manera indipendente in àteras partes de su mundu e in èpocas diferentes e cunsistit in s'impreu de pedras mannas: su nùmene benit dae su gregu antigu *mégas*, est a nàrrere, 'mannu', e *líthos*, 'pedra'. Tenet unu valore mescamente sotziale, cun sa punna de dare visibilidade a sos monumentos de cultu e funeràrios.

In Sardigna, sas primas testimonias giughent a su Neolìticu medianu (su mesu de su de chimbe millènnios aC). In sa matessi època podimus agatare manifestatziones assimigiantes in s'Europa otzidentale, mescamente in sos Pirineos e in sos territòrios atlànticos.

Sos primos fràigos sardos sunt «tumbas tzirculares cun depòsitu tzentrale», mescamente in su nord-est de s'isula, comente in sa necròpoli de *Li Muri* de Arzachena, a bias de su 4000 aC, cun sepulcros delimitados dae un'aneddu de pedras fichidas in terra.

Su megalitismu beru si manifestat cun sos *dolmens*, monumentos funeràrios generalizados dae su Neolìticu reghente sardu (de su de bator millènnios aC). Presentant duos o tres blocos de pedra chi formant su muru de una càmera e sa cobertura. Totu inghèriu de s'isula bi nd'at unos 240, de genias diferentes: *simpres*, comente in s'*Alzoledda* de Luris; a *passadissu*, comente in *Motorra* de Durgali, o a *galleria*, comente in *Ladas* de Luris. Finas carchi ipogeu o interru iscavadu in sa roca, connotos cun su nùmene de *domos de gianas*, sunt monumentalizados cun unu passadissu dolmènicu.

Sos grandu fraigadores

Megalitos e ipogeos sunt espressiones funeràrias de sas comunidades chi istaiant in Sardigna intre sa segunda metade de su de chimbe millènnios aC e su segundu millènniu aC.

Sas comunidades prenuraghesas campaiant mescamente de massaria e de bestiàmene e fraigaiant trastes de silighe e de ossidiana, una roca vulcànica bundante in s'isula, ogetu de cummèrtziu cun s'esternu, a su nessi cumintzende dae su Neolìticu. In prus, elaboraiant istatueddas antropomorfas minores, cun caraterísticas feminiles marcadas meda. Cumintzende dae s'edade de su ràmene, diant isvilupare finas sa produzione metallùrgica.

Una divinidad mama mediterrànea

Totu a inghèriu de s'isula ant agatadu istatueddas antropomorfas cun caraterísticas feminiles marcades. Sas prus antigas rapresentant fèminas grassas e datant dae sa segunda metade de su de chimbe millènnios aC. Si diant pòdere fàghere currispòndere a una divinidad mama, chi, comente in àteros logos de su Mediterràneu, diat èssere istada ogetu de cultu dae s'antigòriu.

Monumentos pessados pro èssere bidos

Su prus de sos dolmens sunt presentes in territòrios de su chirru setentrionale e tzentrale de s'isula, in logos dominantes e visìbiles bene in intro de sos ambientes paisagísticos suos. Custa caraterística at giutu a pessare chi, in prus de sa funtzione funerària e culturale sua, diant pòdere

àere tentu una funtzione de marcadores territoriales de sos ispàtzios de vida e de traballu de sas comunidades de economia agropastorale chi los diant àere fraigados.

Su santuàriu de Monte de Accoddi

In mesu de sos monumentos megalíticos sardos, essit a distintu su santuàriu de *Monte de Accoddi*, un'istrutura a trèmenes in forma de piràmide truncada in ue est collocadu unu santuàriu in sa parte superiore atzessibile dae una rampa. A curtzu, ant agatadu menhirs, istàtuas menhir, mesas de oferta e blocos isfèricos cun discheddas minores.

Su fràigu, assimigiante meda a sos zigurat mesopotàmicos, fiat istadu fraigadu in sa segunda midade de su de bator millènnios aC e fiat istadu impreadu a su nessi finas a su de tres millènnios aC.

Son menhirs e sas istàtuas menhir

In Sardigna b'at prus de 740 menhirs, pedras fichidas in terra in verticale. Si presentant postos a unu chirru, in parigas o in grupos prus mannos, comente in *Pranu Mutedu* de Goni, in su sud de s'isula. Fiant istados pesados mescamente intre su de bator e su de tres millènnios aC.

Su prus non sunt figurativos, ma bi nd'at prus elaborados, comente sas 110 istàtuas menhir de s'edade de su ràmene chi reproduint caraterísticas humanas. Sunt interpretadas comente elementos totèmicos o de cultu, e finas comente marcadores territoriales. S'impreu suo durat finas a s'agabbu de s'edade nuraghesa (edade de su ferru) in forma de bètiles minores collocados a probe de sas *tumbas de gigantes* numenadas in antis.

A s'ispissu, assòtziadas a sos menhirs, b'at finas pedras fitas menhir e losas decoradas cun intzisiones geométricas, e sas *pedras de sacrificiu* o *mesas de oferta*, cun discheddas, forsis pro ofertas alimentares.

Sas domos de gianas

Prus de 2.400 ipogeos o sepulturas colletivas iscavadas in sa roca, sas *domos de gianas*, fiant istados fraigadas durante su de bator e su de tres millènnios aC. Cun totu chi sunt megalitos, nen tecnicamente ne in manera cuntzetuale, su fràigu e s'impreu de sas domos de gianas est in casos medas de matessi època e, sende gasi, ponent a distintu su mundu preistòricu sardu.

Sas *domos de gianas* formant a s'ispissu necròpolis de ses tumbas o prus, comente sa de *Ànghelu Ruju*, in s'Alighera. Sa planimetria sua càmbiat, cun totu chi su nùcleu essentziale suo est formadu semper dae un'anticàmara e dae una càmera printzipale. Unas cantas cuntenent elementos architetonicos isculpados in pedra (sostres, lares, etz.), chi chi diat pàrrere chi rapresentent sas domos de sos bivos de su matessi perìodu

S'espressione de unu cultu a su trau?

Una parte manna de domos de gianas sunt decoradas cun figuras de caràtere corniforme, est a nàrrere, in forma de corru, chi èvocant s'imàgine de unu trau. Las intèrpretant comente sìmbulos de richesa, de fortza o de fecundidade e diant pòdere costituire s'espressione de unu cultu a custu animale o a una divinidad assòtziada.

2. SOS NURAGHES

Prus de cale si siat àteru monumentu antigu, sos nuraghes ant caraterizadu su paisàgiu sardu durante millènnios. Càrculant chi bi nd'at unos 7.000, fraigados durante s'edade de su bronzu, intre su 1800 e su 1150 aC, comente espressione architètònica màssima de una de sas tzivilidades protoistòricas prus originales e cumplexsas de su Mediterràneu antigu, su frutu de s'esperientzia megalitica millenària.

S'agatant in cada chirru de s'ìsula, dae logos a probe de mare, comente su nuraghe *Baleri* de Tertenia e *Santa Imbènia* de s'Alighera, finas a logos internos, comente su nuraghe *Ruinas* de Àrtzana. Sos nuraghes arcàicos o a passadissu essint a campu intre su 1800 e su 1500 aC. Leant sa forma de prataformas a planimetriaa ellissoidale, a bator àngulos, triangulare o irregulare e disponent de passadissos, nitzos, iscalas e càmeras singras o plùrimas.

Sos nuraghes clàssicos o a *tholos* (cugutzados dae una cùpula farsa) aiant cumintzadu a s'ispainare intre su 1500 e su 1150 aC. Sos prus presentes sunt turres truncucònicas a pranta tzirculare e a prantas diferentes, fatos a muru burdu, cun blocos prus mannos e irregulares in su pedatzu e prus minores e regulares in pitzos. A s'ispissu, a inghèriu issoro suo fiant nàschidos biddajos pagu prus o mancu mannos, comente sos de Su Nuraxi de Barùmini e de Seruci de Gonnese.

Cale funtzione teniant sos nuraghes?

Sa prus de sos archeòlogos cuncordant in sa funtzione ingeniosa de sos nuraghes e in s'evoluzione funtzionale e architètònica sua durante sos sèculos: istruturas defensoras e residentziales, ma finas marcadores e istrumentos de controllu territoriale, e tzentru de sa vida sotziale, amministrativa e religiosa de una comunidade. Movende dae su sèculu 12 aC, a s'ispissu s'ant a cambiare logos de cultu.

Su pòpulu de sos nuraghes

Su fràigu de sos nuraghes est testimòngiu de unu grandu ingèniu architètònicu e est sa proa de s'esistèntzia de una sotziedade aunida, cun ispetzialistas de artes e risorsas chi nche propassaiant sos bisòngios fitianos. Sos restos archeològicos mustrant chi sa base de s'economia fiat s'atividade agropastorale, agiuada dae sa regorta, sa cassa e sa pisca.

Sos nuraghesos connoschiant s'arte de sa navigatzione e viagende in mare fiant istados in cuntatu cun su mundu mediterràneu orientale de sos navigadores tzipriotas e mitzeneos. S'isvilupu locale de sa metallurgia aiat generadu una produtzione importante de trastes assotziados cun atividades econòmicas diferentes.

Sa tzivilidade nuraghesea est galu inghiriada de unos cantos enigmas, comente sos chi pertocant s'organizatzione e istrutura interna sua, mescamente in antis de su cumintzu de s'edade de su ferru (sèculu 10 e 9 aC). B'at chie pessat chi fiat una sotziedade organizzata in comunidades tribales, cun una base territoriale bastante definida, ghiadas dae catzicos o capos de tribù chi teniant unu potere militare e religiosu mannu.

Sas domos de sos babborcos

Cunforma a sos contos popolare sardos, in sos nuraghes b'istaiant sos babborcos, èsseres antigos gigantes e malos cun caraterísticas umanas, e pro custa resone unu de sos nùmenes prus currentes pro inditare sos nuraghes est Sa Domo de S'Orcu, 'sa domo de su babborcu'.

3. SAS TUMBAS DE GIGANTES

Sas tumbas de gigantes, sos monumentos funeràrios prus caraterísticos de sa tzivilidade nuraghesa intre su 1800 e su 1000 aC, sunt sepulturas de caràtere colletivu pro acollogire chentinas de mortos de cale si siat edade, gènere e grupu sotziale. Nd'ant documentadu prus de 800, ma sa cantidade diat pòdere èssere superiore. Las cunsiderant erederas diretas de sas gallerias e de sos sepulcros a curridore megalìticos de s'edade de su ràmene.

Bidas dae artu, sas tumbas de sos gigantes mustrant un'ischema planimètricu chi ammentat unu boe. Tenent de una càmera sepulcrale retangulare de unos 25 m de longhia tancada pro unu sostre de tipu dolmènicu. Sa parte esterna posteriore tenet forma *absidal e s'apostu est cobertu dae unu tùmulu de terra o pro muros de pedras bene traballadas.

S'intrada a sa càmera est in un'abertura laterale e una ghennita chi giughet a s'esedra, unu tretu semitzirculare sena bòveda chi tenet una fatzada monumentale e unu bangu mannu comente seidòrgiu. A s'ispissu, in dae antis de sas tumbas de gigantes b'at finas unu o prus de unu monolite minore e, a bias, bètiles antropomorfos, rapresentatziones possìbiles de divinidades.

Un'ispàtziu pro pràticas màgicas e religiosas

B'at chie pessat chi sas esedras de sas tumbas de gigantes fiant postas pro tzelebrare rituales funeràrios o ligados a su cultu de sos mortos o de sos antepassados, e, finas, a carchi rituale màgicu bastante singulare. Unu de custos diat èssere su chi cramant *ritu de s'incubatzione*, chi fiat a dormire a probe de una zona sagrada pro tènnere rivelatziones in contu de su venidore in unu bisu, o de retzire curas o beneditziones. Pro Aristòtele, in custa pràtica in Sardigna, si trataiat de dormire carchi note a probe de sas tumbas de sos antepassados pro intrare in cuntatu cun issos e istesiare aparitziones terrorosas, bisos malos e bisiones.

4. SOS SANTUÀRIOS

Sos logos de sa religiosidade nuraghesa fiant dedicados a su cultu de s'abba e si fiant ispainados mescamente cumintzende dae s'edade de su bronzu reghente (su de 14 sèculos aC), un'època de càmbios sotziales e políticos, pro cròmpere a su lugore suo in su cumintzu de s'edade de su ferru (sèculos 9-8 aC). Fiant finas logos de adòviu comunitàriu e tribale, in àmbitu locale e regionale o insulare.

Sos putzos sagrados fiant sos monumentos prus presentes. Fiant cumpostos dae una parte esterna cun una portzu a duas abbas fatu de linna o pedra. Podiant tènnere una càmera tzirculare congiada in artu cun una cùpula farsa (*tholos*) e una parte suterrànea, cun un'iscala chi giughet a unu àtera tholos cun s'abba sagrada, comente in Is Pirois de Biddeputzi, sa Brecca de Tertenia o sa Testa de Terranoa. Su de Santa Cristina de Paule est una muestra de solutzione architetònica de una perfetzione estrema.

Sas funtanas sagradas teniant sa matessi architettura de sos putzos sagrados. In Su Tempiesu de Orune, s'abba la leaiant dae benas chi essiant a campu dae suta de terra e sa fatzada teniat un parte de sa cobertura a duas abbas.

Sos tèmpios portcados a ghisa de *megaron*, cun pranta retangulare o absidale, comente S'Arcu'e Is Forros de Biddamanna Strisàili, paret chi diant tènnere un'origine comuna cun sos de su mare Egeu.

Sos artares e sas picas pro ofertas, comente sos de Su Mulinu de Biddanoafranca e Su Monte de Sorradile, sunt assimigiantes a sas turres e a sos casteddos nuraghesos. A bias, sos nuraghes si fiant trasformados in logos de cultu, comente in Nurdole de Orane.

Sos exvotos

A sos santuàrios oferiant cada genia de exvotos a sas divinidadas: trastes, armas, ornamentos metàllicos e prendas de ambra bàltica, pretziada meda, paris cun iscultras de bronzu minores chi rapresentaiant figuras umanas, animales, barcas e finas fràigos. Sunt sos chi cramant *bronzetes*, una de sas produtzione artisticas prus connotas e caraterísticas de sa tzivilidade nuraghesa.

In mesu de sas figuras antropomorfas sos prus a distintu sunt sos gherreris e sos personàgios de categoria arta, chi, a s'ispissu, mustrant atributos de sa cundizione e de s'autoridade issoro. B'at finas protagonistas de artes e de atividades (pastores, mùsicos, pugilistas, etc.). Sas figureddas feminiles diant èssere forsis satzerdotissas o fèminas de livellu sotziale artu. Medas de sos exvotos diant rapresentare sos matessi oferentes chi pediant pragheres divinos o los agradessiant.

Maghiàrgia malèfica o divinidad precrisiana?

Unu de sos tèmpios a ghisa de *megaron* prus mannos de Sardigna est su de sa Domu de Òrgia Rajosa, in Istèrsili. Sa tradizione popolare contat chi fiat su logu in ue istaiat Òrgia, una maghiàrgia legendària o gigante malèfica, chi, paris chi l'aiant tenta, aiat auguradu fàmene e distrutzione. Su mitu est, forsis, s'erèntzia de cultos precrisianos a una divinidad femminile de s'abba e de sa fertilidade.

5. S'INTERINADA DE SU MEGALITISMU

Sa sessada in su fràigu de nuraghes movende dae sos sèculos 12-11 aC mustrat una crisi in s'istrutura sotziale e territoriale. Durante sa prima edade de su ferru (sèculos 10-6 aC), cumintzant a nàschere grupos chi distinghent e formant sas primas aristocratzias.

Sos nuraghes mustrant sinnos de decadèntzia, ma su prus sighint sa funtzione issoro e unas cantas càmeras si cunvertint in logos de cultu, comente in Su Mulinu de Biddanoafranca, o sunt totu trasformadas, comente in Nurdole de Orane. Sende gasi, b'at una produtzione rica de nuraghes in miniadura de pedra, tzeràmica o brunzu. Podent èssere artares pro rituales colletivos, situados in su tzentru de sas pinnetas de riunione o de assembleas comunitàrias.

Sas biddas creschent, aumentant sas chi non sunt ligadas cun nuraghes e essint a campu genias noas de domos, che a sas chi tenent una corte corte interna. A s'àteru chirru, dae sos sepulcros colletivos mannos, finas si non sunt totu abbandonados, passant a sos interros individuales in putzos tzirculares minores o in losas lìticas. Sa cultura megalìtica millenària chi aiat caraterizadu s'architettura de sa Sardigna preistòrica est agabbende su caminu suo.

Una sotziedade gheirera cunsolidada

In s'ìsula, sos cambiamenti s'illestrint pro more de totu sos cuncàmbios culturales e cummertziales cun s'esternu e, comente a su nessi dae su sèculu 8 aC, pro more sa creatzione de aposentamentos istàbiles de mercantes fenìtzios e gregos.

In sos santuàrios oferint bronzos chi rapresentant una sotziedade gheirera cunsolidada e diferente: gheireris de fanteria, archeris o pugilistas. Aumentat finas sa produtzione de armas de brunzu e su sìmbulu de su podere paret chi diat èssere sa daga cun sa màniga in forma de sa litera grega *gama*. Custa arma de ferru fritu, adata pro sa gheirera corpus a corpus, est ùnica in su forma sua in totu su mundu antigu.

Sa matessi monumentalizatzione de sa necròpoli de Monte de Prama, in Cabras, cun istàtuas mannas de pedra chi rapresentant òmines armados e modellos de nuraghe in miniadura, mustrat una voluntade de narratzione identitària e de pònnere in evidèntzia sa positzione sotziale arta de unos cantos indivìduos, balangiada cun mèritos pròpios o ca fiant cunsiderados de su matessi ereu de sos eroes.

Sa necròpoli istraordinària de Monte de Prama

Sa necròpolis de Monte de Prama, in Cabras, costituit unu de sos monumentos prus singulares de s'edade de su ferru in Sardigna. In su logu, iscobertu pro casualidade in s'annu 1974, b'ant fatu unas cantas campagnas de iscavu.

Ant documentadu unas 125 tumbas, datadas intre su sèculu 9 aC e s'agabbu de su sèculu 8 aC. Su prus currispondet a interros de òmines giòvanos chi mustrant de àere cumpridu un'atividade fisica manna.

Dae custu logu ant bogadu a campu finas unu cumplessu ispetaculare de istàtuas maschiles de pedra, de prus de 2 m de artia, e unos cantos nuraghes e bètiles a iscala pitica. B'at chie pessat chi si pesaiant ritzas a curtzu de sas tumbas, e formaiant una genia de caminu sepulcrale. Sa cara issoro assimìgiat a sa de carchi brunzu nuraghesu de s'agabbu de s'edade de su brunzu,

ma finas modellos orientales antigos. Pro custu, b'at chie las cunsiderat sas iscultras de formadu mannu prus antigas de su Mediterràneu otzidentale.

Gherreris, antepassados o eroes divinizados?

S'identidade de sas istàtuas de sa necròpoli de Monte de Prama est diferente cunforma a sos istudiosos. Calicunu pessat chi rapresentent sos gherreris interrados in sa necròpoli. Àteras sunt de su pàrrere chi èvochent antepassados míticos o eroes divinizados. Duncas, su logu diat èssere una genia de santuàriu monumentale pesadu pro su cultu eròicu fraigadu in unu caminu de trànsitu importante. Pessant finas chi sas iscultras diant èssere istadas distruidas in manera intentzionale, forsis a pustis de sa cunchista cartaginesa de s'isula, cumintzende dae su sèculu 5 aC.

6. S'EREDIDADE NURAGHESA

Sos cambiamenti s'edade de su ferru no nch'aint burradu s'eredidade de sa tzivilidade nuraghesa e sa vida aiat sighidu in nùcleos medas finas in època pùnica, romana e medievale, ma cun cambiamenti in s'architettura e sos ogetos impreados.

Intre sos sèculos 9 e 8 aC, naschent oru-oru de sas costeras sardas aposentamentos de mercantes fenìtzios chi diant cumpartzire ispàtzios de vida cun sa gente locale, comente in Tharros de Cabras, e de cultu, comente in Antas de Frùmini Majori.

Sas cosas càmbiant in su sèculu 6 aC, cando s'isula intrat in sas punnas espansionistas de Cartàgine. Unu primu tentativu de cunchista l'arressant in s'annu 540 aC, ma a bias de su 509 sas costeras sardas sunt in suta de su controllu pùnicu. Sos tentativos pro nche bogare sos cartaginesos ant a èssere sena resurtadu perunu, finas a cando, pro more de s'abbolotu de sos mertzenàrios pùnicos in sos annos 237-238 aC, sa Sardigna at a passare in sas manos de Roma.

Sende gasi, unos elementos de su sustratu culturale ant a sighire bios, comente su cultu a su Sardus Pater (su Babbu sardu), veneradu in tèmpios comente su de Antas e rapresentadu in monedas e figuredds. Finas sas fontes istòricas e epigràficas romanas presentant un'onomàstica rica prelatina de tradizione nuraghesa.

S'eredidade de s'antigòriu sighit finas a s'època medievale arta, comente musttrat una lìtera de su papa Reori Mannu de s'annu 594, in ue si chessat chi sos montaresos de Sardigna sighint a adorare pedras e linnas. Duncas, torrat a nàschere s'erèntzia de sa cultura megalìtica millenària chi galu oe caraterizat su paisàgiu de Sardigna.